М. І. Сюсько

ЗБЕРЕЖЕННЯ АРХАЇЧНИХ ЗАЛИШКІВ ТА СЛІДИ АНАЛОГІЇ В ІМЕННИКАХ ЖІНОЧОГО РОДУ КОЛИШНІХ ЪУ-ОСНОВ У ЗАКАРПАТСЬКИХ ГОВОРАХ

Група іменників жіночого роду, що в минулому об'єднувалися відмінюванням старих основ на ц (вони вже здавна прилягають до відмінювання з основою на приголосний) і які вже в старослов'янській мові виявляли хитання в флексії, у деяких відмінкових закінченнях

зберігає органічні форми або вказує на наслідки аналогії до іменників інших основ, зокрема до а- та і-основ.

Спостереження над цими явищами чи зауваження про них знаходимо як у сучасних діалектологів (Й. О. Дзендзелівський, В. І. Добош, П. М. Лизанець, І. Д. Пагіря, П. П. Чучка і інші), так і в працях попередніх дослідників закарпатських говорів[1]. У даному випадку обмежуємося головним чином лише зауваженнями про форми називного, родового та орудного однини (два останні відмінки передбачені програмою[2] для укладання карт). Ці зауваження допоможуть уточнити поширення окремих форм чи їх фонетичних варіантів, а до певної міри і ступінь їх збереження в говорах досліджуваної території.

Називний однини

Найповніше збереглися органічні форми у називному і знахідному однини[3]. Доказом цього є широко вживані в значній частині досліджуваних говорів такі форми, як мôркôв, ци́ер'кôв, курагôв, л'убôв, дратôв і т. п. Іменник пôдôшôв (пôдышôв) — «земляна долівка в хаті» — також відмінюється, як іменник ӥ — основ (ЛАЗ, I, 16[4]). До цієї категорії слів відносяться і діалектні бри́тва (бры́тва і т. п.), бри́тôв (бры́тôв і т. п.), бры́твôв (ЛАЗ, II, 224). У називному однини досліджувані говори не виявляють одностайності в розподілі іменників жіночого роду колишніх ъv-основ до а- чи до і-основ. Ці колишні іменники ъv-основ оформляються в українських говорах Закарпаття по-різному. В одних говорах (в основному на захід від р. Ріка) вони виступають як іменники сучасної III відміни. Найбільша послідовність у цьому відношенні відзначається у всіх верховинських говорах, а говори південно-східної Великоберезнянщини, разом з

---

[1] Найбільше уваги цим іменникам приділяє І. Панькевич у праці «Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей», ч. 1, Прага, 1938, стор. 229—233.

[2] «Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа українських говорів Закарпатської області УРСР», Ужгород, 1960.

[3] Множина, як свідчать матеріали і спостереження, не виявляє в досліджуваних говорах помітних слідів старого відмінювання.

[4] Так скорочуємо назву праці Й. О. Дзендзелівського «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика), ч. ч. I, II, Ужгород, 1958—1960.

меншою частиною ужанських, складають для окремих іменників цього типу (напр., бри́тôв (бры́тôв) найбільш виразну ізоглосу. Майже всі говори на схід від р. Ріка більш-менш послідовно оформляють у називному однини відповідно такі форми, як мôрква, ци́ер'ква, кôругва́ (курагва́ і т. п.), л'убва́ (л'уба́) дратва́ і т. п. Отже, як бачимо, р. Ріка виступає приблизною межею щодо оформлення називного однини згаданих жіночих іменників. На схід від неї у цих іменниках досить послідовно виступає закінчення -а як результат аналогії до іменників колишніх а-основ. У мараморoських та гуцульських говорах всі згадані іменники колишньої ъv-основ належать до сучасної І відміни, а в говорах на захід від р. Ріка вони складають ІІІ відміну[5].

Таким чином, називний відмінок показує, що не в усіх сучасних закарпатських говорах іменники колишніх ъv-основ перейшли до І відміни (як і деякі іменники колишніх і-основ; пор., напр., мôзôл', мыш, дôлôн' і ряд інших). На стиках ареалів при оформленні називного однини нерідко виявляємо коливання. Пор., напр., у межах боржавських говорів паралельні в окремих населених пунктах (Іршава, Заріччя, Підгірне і т. д., Іршав.) форми бры́тва, (бры́твôв). Остання зафіксована лише в семи пунктах боржавських говорів та в одному — в ужанських (Бобовищі, Мукачів). Характерно, що таку форму називного однини, як бры́твôв, не знаходимо десь в глибині мовної території, а на стиках різних форм. У даному випадку остання є очевидною контамінацією (сусідні форми бри́твôв, (бры́твôв і т. п.); із іншою бри́тва, (бры́тва) — вона співіснує в межах одного говору. Сліди цього процесу слід, очевидно, вбачати і в формі називного однини ри́ед'ква (сс. Іршава, Луково, Іршав.). Ця форма вживається лише в двох випадках[6]. Можливо, вона виникла внаслідок взаємодії форм на-

---

[5] Подібного характеру явище спостерігаємо і в інших слов'янських мовах. Пор. словінське cerkev/cerkva; сербо-хорв. crkva; болгарське черква і т. д. «Не виключено, що поширена у західній частині досліджуваної території назва ри́ед'кôв (...) знаходиться у якомусь зв'язку із відповідними західнослов'янськими назвами, пор. словац. red'kev, пол. rzodkiew чес. ředkev» (ЛАЗ, II, 188, коментар).

[6] И. О. Дзендзелівський (ЛАЗ, II, 188, коментар) порівнює спорадичну форму називного однини ри́ед'ква з сербо-хорв. ротква.

зивного ри[е]д'кôв (з цією вона засвідчена паралельно в двох населених пунктах) та ре́д'ка, (ри[е]д'ка), яка займає суцільний простір на схід від р. Ріка і в говорах вздовж неї. Можливо також, що вона випливає з внутрішньої аналогії до непрямих відмінків (род. одн. ри[е]д'кве, дав. одн. ри[е]д'кви і т. д.). Як бачимо, у цій формі ще й зараз зберігся колишній показник основи — приголосний в перед закінченням, чого вже не спостерігається в літературній мові та в інших окремих говорах[7]. Таких прикладів є більше. Звертають на себе увагу і такі діалектні форми називного однини, як л'уба́, кырва́, л'у́бость тощо. Відзначимо, що форма л'уба́ побутує виключно в мовній практиці старшого покоління і щодо вжитку зараз вже малопродуктивна. Знаходимо її досить часто у верховинських говорах, зокрема в говорах північної Міжгірщини. Є ця форма і в говорах Рахівщини. У мовній практиці, а також і в місцевому фольклорі північної Міжгірщини трапляється зрідка і форма називного однини л'у́бост', яка, однак, більшою мірою відноситься до словотвору. Тут наявний зовсім інший словотворчий формант — суфікс -ост', який утворює і багато інших абстрактних іменників[8]. Серед інших іменників слово кров у називному однини виявляє чи не найменше коливань. Він досить послідовно виступає як іменник III відміни. Форма кырва́ спостерігається у малій кількості говорів. Зустрічаємо її у мові старшого покоління в рідких випадках східно-верховинських говорів. У деяких наддністрянських говорах цей іменник також підпадає під вплив іменників колишніх а- основ, де отримує форму крува́[9].

---

7 Див. І. Г. Матвіяс. Називний, родовий, давальний і місцевий відмінки однини іменників 1 відміни. Українська діалектологія і ономастика. Вид. АН УРСР, К., 1964, стор. 69.

8 З цим самим суфіксом зустрічаються і форми непрямих відмінків однини. Пор. форму род. од л'убости і в піснях, записаних І. Верхратським (Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. І, Львів, 1899, стор. 197). У даному випадку вона підтримується, очевидно, і потребами ритмомелодики.

9 Див. Г. Ф. Шило. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра. Львів, 1957, стор. 82.

Родовий однини

Залишком старого відмінювання є збереження закінчення -е колишніх ъv-основ: до це́ркве (до ци́р'кве і т. д.), из л'убве́, из кирве́[10] (кырве́, кірве́ і т. д.) і т. п. У різній мірі ці іменники на -е ще й насьогодні зустрічаються переважно у мові осіб старшого покоління на території Іршавщини, Хустщини і досить часто на півночі Міжгірщини та в ряді інших говорів. Смаль-Стоцький, напр., для доказу старих форм родового однини знайшов лише єдиний приклад[11]. Однак, як показують наявні матеріали, такі форми взагалі досить поширені і представлені в південно-західних говорах багатьма словами цього типу. Але відносно найбільша послідовність органічного закінчення родового однини спостерігається у слові це́рква. Питома вага інших іменників (без мо́ркве, л'убве́ і т. п.) здається меншою. Збереження архаїчного закінчення -е відзначають і в інших південно-західних говорах української мови[12], спостерігається воно і в лемківських[13]. Взагалі ж закінчення -е у цілому ряді закарпатських говорів зовсім звичайне, зустрічаючись у родовому однини іменників не лише жіночого роду, але також і чоловічого, і середнього[14] (пор. діалектні ко́сте, ма́сте і т. п.). Форми типу без це́ркві, без мо́ркві, що виділяються зараз в ужанських говорах з їх закінченням -і, є фонетичним варіантом рефлекса давнього -и після губних приголосних і в досліджуваних говорах, як і в інших карпатських гово-

---

[10] І. Панькевич (Зазнач. праця, стор. 230) говорить, що іменник кров у родовому відмінку зберігає сонорний характер приголосного р, а глухий приголосний перед ним інколи переходить в «ы» кьрви, кырви, кырве. Нам, однак, не вдалося ніде спостерегти подібного. За нашими даними, у цьому слові (згідно з місцевою фонетикою) виступають голосні и, ы і т. д.

[11] S. Smal Stockij. Über die Wirkungen der Analogie in der Declinacion des Kleinrussischen, Archiv für slavische Philologie, т. 9, Берлін, 1896, стор. 59.

[12] Д. Г. Бандрівський (Говірки Підбузького району Львівської області. Вид. АН УРСР, К., 1960, стор. 53) вказує на збереження поряд з загальнопоширеною формою род. од. це́ркви і архаїчної форми ци́р'кве.

[13] Olaf Broch, Kleinrussischen in Ungarn, Archiv..., т. 17, Берлін, 1895, стор. 392.

[14] Див. про це і Г. І. Геровський. Русский язык в церковно-славянско-русской грамматике Михаила Попа-Лучкая, Карпаторусский сборник, Ужгород, 1930, стор. 276.

рах[15], не становлять морфологічної особливості. За наявними у нас матеріалами, значну строкатість становлять не ці закінчення. Окремі говори в районі р. Тересва, як і більшість інших (в основному західних), виявляють строкатість не стільки в закінченнях, скільки в наявності в окремих іменників жіночого роду колишніх ъv-основ (і відсутності в інших) епентетичного **л**. Щодо цих іменників з епентетичним **л**, то вони майже ніде не створюють чіткої картини. Навпаки, в сучасних говорах вони навіть не в однаковій мірі стосуються іменників цього типу. Серед інших, напр., форму из дра́тôвли засвідчуємо в меншій мірі там, де інші (из це"р'ко́вли, без мôркôвли і т. д.) загальнопоширені (говори вздовж р. Ріка: сс. Нижній Бистрий, Вучкове, Репинне і т. д.; є такі форми і в ужанських, як і в деяких верховинських говорах). За нашими даними, лише слово крôвли із закінченням -и, якому передує вставне **л**, має ще досить чітку західну локалізацію, хоч відоме воно і на схід від р. Латориця. У багатьох інших словах відсутнє епентетичне **л** (пор. без крôвли, але без мóркви в межах ужанських говорів). Однак якогось загального хитання у цьому відношенні не спостерігаємо. Хитання щодо наявності чи відсутності вставного л обмежені лише частиною говорів, особливо західних.

Орудний однини

Поширені в досліджуваних говорах форми типу мôркôв значною мірою зберігають старе відмінювання іменників u — основ. Форми орудного однини (з появою л після в+j): крôвл'ôв, мôркôвл'ôв, це"р'ко́вл'ôв[16] приймають діалектне закінчення -ов<ою, що є звичайним для колишніх іменників а-основ. Ці форми відомі на більшості території південно-карпатських говорів[17]. Однак, як показують матеріали, вони переважають над іншими лише на захід від р. Ріка з посиленням їх у західній частині досліджуваної території. На сході від р. Ріка, особливо в гуцульських говорах, спостерігається часта відсутність л епентетичного (на противагу півден-

---

[15] Див. І. Г. Матвіяс. Зазнач. праця, стор. 73.

[16] Про форми орудн. одн. на -'ов див. І. Верхратський. Зазнач. праця, ч. 1, стор. 146; Г. І. Геровський. Зазнач. праця, стор. 279.

[17] Пор. також форми типу кровл'оју на Поділлі.

по-мараморошським говорам, де цей елемент виступає більш послідовно). У цьому мовному ареалі частіші форми типу мôркôв, ци̂р'кôв[18] і т. д. Закінчення -ив (мôркив, це̂р'квив) переважає в частині боржавських говорів і є наслідком впливу іменників м'якої групи колишніх. а-основ. Подібного характеру форми знаходимо зрідка і на Рахівщині (напр., крôвлев і т. д.).

Нарешті відзначимо, що в порівнянні з родовим однини орудний значно послідовніше зберігає епентетичне л навіть на захід від р. Ріка, тобто в говорах, де форми непрямих відмінків іменників колишніх ъv-основ з вставним л взагалі широковживані. Особливо послідовні в цьому відношенні окраїнні західні говори (майже вся В.-Березнянщина та Перечинщина).

---

[18] Про форми типу церков на території сучасної Румунії див. також І. Панькевич, Говір сіл ріки Руської був. Мараморощ в Румунії, Науковий збірник т-ва «Просвіта» за 1933—1934 рр., річник X, Ужгород, 1934, стор. 205.